

EGY FEJEZET A MAGYARORSZÁGI NYELVTANIRÁS TÖRTÉNETÉBOL.*

I. Adelung és kora.

Gottsched korában hatalmas mozgalom indult meg a nyelv-művelés terén Németországban, melyben az akkori idők majd minden írója és iskolamestere részt vett. A mozgalom megindítására azon régi, még a humanista grammatikák korából fennmaradt anomália szolgáltatta az okot, hogy az összes nyelvek rendszerét a régi, meggyökeresedett latin grammatikák külső schémájára huzzák, így vettek a névragozásban hat declinációt négy esettel; a nyelvtanok külső beosztása is teljesen a humanista latin nyelvtanoké: *a)* *introductio*, *b)* *orthoepia*, *c)* *prosodia*, *d)* *orthographia*, *e)* *etymologia*, *f)* *syntaxis*. Ezek ellen a századokon keresztül szentesített formák ellen már a XVII. században is felveszik a harcot egyes nyelvészek, majd melléjük szegődik a francia akadémia és az egyik francia nyelvtaníró, Buffier (*Grammaire*, 8. §. 10.), így ír: «ce qui a fait tant de mauvaises grammaires, c'est d'avoir voulu, appliquer celle, qui étoit propre d'une langue, à une autre langue toute différente. C'est en particulier un défaut essentiel dans les grammaires françoises, qu'on a voulu faire sur le plan des grammaires latines, sous le prétexte que le François venoit du latin.»

Ha egy francia nyelvtaníró fölemeli szavát, mennyivel terhesebb helyzetben volt egy teljesen idegen és a latinnal semmi összefüggésben sem levő nyelv rendszerének megalkotásánál az író. Sok időnek kellett mégis elmúlnia, míg a nyelvtanírás annyira fejlődhetett, hogy a humanista nyelvtanok külső formájától legalább részben megszabadulhatott. A fejlődés ezen időszaka, mely körülbelül 100 évig (1700—1800.) tartott, Németországban sok érdekes jelenséget vetett felszínre, a nyelv ügye állandó vita tárgyát képezte, különböző nyelvészeti társulatok alakultak, míg azután *Gottsched János Kristóf* tisztázni és rendezni akarván korának nézeteit, 1748-ban kiadja nyelvtanát: «*Grundlegung einer deutschen Sprachkunst, nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und itzigen Jahrhunderts abgefasst.*»

* A M. Pæd. Társaság 1911. márcz. 18-i ülésén tartott felolvasás.

V. ö. Bleyer: Gottsched hazánkban.)* A Sprachkunst, mely mintegy átmenet a régítől az újabb és modernebb felfogásokhoz, Németországban csakhamar nagyon elterjedt, (1776-ig hat kiadás), a vita azonban most sem szűnt meg, sőt részben erre a könyvre támaszkodva újult erővel folyt tovább mindig szélesebb mederben. A viták eredménye egy csomó nyelvtan lett s majdnem azt mondhatjuk, hogy minden egyes nap meghozta ezen a téren a maga gyümölcsét, egy új és legújabb rendszerű német nyelvtan alakjában, melyek közül a legtöbb figyelmet érdemelnek *Aichinger Károly Frigyes*: «Versuch einer teutschen Sprachlehre.» Leipzig, 1753. és *Hempel Károly Frigyes*: «Erleichterte Hoch-Teutsche Sprach-Lehre». Leipzig, 1754., melyek már a «Hochdeutsch» nyelvjárás mellett foglalnak állást. Magának Gottschednek konzervativizmusa nem tudott és nem is akart a megindult fejlődéssel lépést tartani, úgy, hogy a kor törekvő szelleme elsuhant felette s őt messze elhagyta maga mögött.

Ezeknek a vitáknak természetes következménye lett azután az a nagy rendszertelenség, mellyel a német nyelvet Németországban tanították. Majdnem minden iskolában más könyvet használtak, úgy, hogy sürgősen gondoskodni kellett arról, hogy ezeknek az áldatlan állapotoknak végük legyen. Ez a kérdésnek egyik oldala, mely radikális reformot sürgetett. Van azonban a dolognak egy másik oldala is, és ez a politikai. A nagy fölvilágosultság századában, midőn a monarchikus kormányforma (az egyetlen Franciaországot kivéve), mind határozottabb formában kezd kialakulni, a fejedelmek érdekei megkövetelték, hogy befolyásukat a legmesszebbmenő és legkülönbözőbb irányokban érvényre juttassák. Így elsősorban a nevelés ügye vált politikummá, melyben az uralkodó szava és akarata döntő erejű lett. Ekkép találkoztak a fejedelem érdekei a német nyelvben uralkodó visszás helyzettel és a hatalmas Nagy Frigyes vette kezébe és próbálta megoldani a német nyelv tanításának egységesítését. Ő ugyanis belátta, hogy milyen nagy szükség van egy olyan műre, mely a nyelv alaptörvényeit világos és mindenki által érthető formában tárgyalja.

A fejedelem eszméje csakhamar megvalósult. Az 1779. évben kiadott «Kabinetensordre»-ban ezt olvassuk: «Eine gute teutsche Grammatik, die die beste ist, muss auch bei den Schulen gebraucht werden, es sei nun die Gottsched'sche oder eine andere, die zum Besten ist.» (Preuss: Friedrich der Grosse. III. 116.) Ezen parancs hatása alatt Zedlitz Károly Ábrahám birodalmi miniszter *Adelung János Keresztélyt* szólította fel a nyelvtan megírására. Adelung (1732—1806),

* Magyarra Gottsched Sprachkunst-ját Kratzer János Ágoston dolgozta át 1780-ban Pozsonyban.

ki szívvel-lélekkel a Leibniz-Wolf-féle filozófia híve volt, mindenmű írásaival eléggé ismert nevet szerzett magának Németországban.* Engedve a felszólításnak, készített is egy nyelvtant: «Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den königl. Preussischen Landen. Mit allergnädigsten Privilegien. Berlin, 1781.» Ez a könyv csakhamar nagyon elterjedt (1816-ig hat kiadást ért; 1828-ban Bécsben is kiadták), lefordították latinra 1798-ban. Lipszéban jelent meg: «Chr. Adelungii Grammatica Theodisca scholis conscripta. Latine versa a Frederico Gottlob Born.» Olasz fordítása is megjelent Borroniótól: «Grammatica della lingua Tedesca.» Venezia, 1799.

Mikor azonban Adelung nyelvtana készen lett, csakhamar belátták illetékes helyen, sőt maga Adelung is tudta, hogy a könyv nagy terjedelme miatt iskolai kézikönyvül nem használható. Megrövidítette tehát s még ugyanaz év (1781) szeptemberére készen lett iskolai használatra az: «Auszug aus der deutschen Sprachlehre», mely 1818-ig négy kiadást ért. Azonban Adelung a képzetebb közönség részére is megírta nyelvtanát bővebb formában és így készült el az: «Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache. Zur Erläuterung der deutschen Sprachlehre für Schulen». Leipzig, 1782.

Adelung ezen könyvei fontos haladást jelentenek a német nyelvtanírás történetében, mert tudatosan szakít az előtte megjelent nyelvtanokkal: «Ich habe bereits mehrmals geklaget, dass fast alle unsere bisherige Deutsche Sprachlehren Copien der Lateinischen sind, wo man die dort üblichen Begriffe und Rubriken beybehalten kann. Ich habe mich daher so oft von ihnen entfernen müssen, als die Natur der Deutschen Sprache, und die Deutlichkeit der Begriffe meine erste und wichtigste Absicht, es erforderte». (Lehrgebäude I. Vorr. XI.). Adelung ezekkel az elveivel és ezek gyakorlati alkalmazásával úttörővé lett a német nyelvtanirodalomban. Nekünk Adelung nyelvtanának ismertetésében nem célunk a részletes elemzés; csak néhány pontra fogunk e helyen kiterjeszkedni, részletesebb egybevetéseket később fogunk tenni.

A nyelvtan fogalmáról Adelungnak, mint fentebb láttuk, helyes véleménye van. Az egyes szabályok, melyeket a nyelvtan ad: «sind Vorschriften, nach welchen die Wörter einer Sprache gebildet, gesprochen, verändert, verbunden und geschrieben werden.» (Lehrgebäude, I., 91.) Nyelvtanát két nagy részre osztja: 1. Von der

* Főbb művei a «Kabinetsordre» előtt: Kurzer Begriff menschlicher Fertigkeiten und Kenntnisse. 1778., 4. kötet. Neues Lehrgebäude der Diplomatik. 1760. Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis. 1772—1784. Versuch eines grammatisch-kritischen Wörterbuchs. 1774—1786.

Fertigkeit richtig zu reden; 2. Von der Fertigkeit richtig zu schreiben. Az első részben, mely a helyes beszédéről szól, tárgyalja a hangtant, szótant és a mondattant. Adelung után vált általánossá a nyelvtanokban, hogy élesen elhatároljuk egymástól a szóképzést és a szóragozást. A névragozásban nyolc declinatio van négy esettel; az igéknél megkülönböztet rendes és rendhagyó igéket. Rendes (regelmässig) igék a mai gyengék, rendhagyók (unregelmässig) a mai erős és vegyes hajlítású igék. A szóképzésben megkülönböztet élő és holt képzőket; a mondattan kimerítő tárgyalásával pedig most nála találkozunk először: kezdi a mondatrészek és az igeidők használatával, majd a mondatokról szóló tanításra tér rá. Nyelvtanának második része a helyesírással foglalkozik, melyben először az írás történetét mondja el, majd bizonyos általános szabályokat ad, azután a hangok írásával és az írásjelekkel foglalkozik. A német nyelvtani terminológia terén is van némi újítása, ő kezdi a «Geschlechtswort» (névelő), «sächlich» (semleges), der Syntax, Nennwort stb. szavak használatát. Végül pedig, és ez Adelung nyelvtanirói működésének a legfontosabb része, a «Hochdeutsch» nyelvjárás irodalmi nyelvvé való tétele.

Adelung művei nálunk Magyarországon csakhamar ismeretesekké lettek, még pedig mind a három, a Sprachlehre, az Auszug és a Lehrgebäude; hosszú ideig felismerhetni hatásukat nemcsak a német, hanem a magyar nyelvtanokban is.

Mielőtt azonban ezen hatás részletesebb tárgyalásába bocsátkoznánk, egész röviden szemügyre vesszük a magyarországi német és magyar tanítást az első és második Ratio Educationis korában.

Az első Ratio, mely 1777-ben jelent meg, a német nyelvet a II. és III. osztályban kívánja taníttatni, heti két órában, de nem mint külön tantárgyat, csak a hazai nyelvek között. Ezen Ratio azonban üdvös hatását nem fejthette ki és annak szemellátható eredményeiről a magyar nevelés történetében nem beszélhetünk. És pedig két okból. Az egyik ok a II. József uralkodása alatt a tanügy terén beállott nagy változás, a másik pedig az, hogy a felekezeti iskolák féltvén autonómiájukat, a Ratio Educationist nem fogadták el, hanem külön tanterveket készítettek, mert erre József császár 1789-ben felszólította őket. Így készült a debreczeni Ratio Institutionis 1807, mely a német nyelvről nem is tesz említést, míg a Nagy-Enyeden 1819-ben készült és Erdély legtöbb felekezeti iskolájában használt Norma Discendi minden osztályban előírja a németet, sőt tankönyvül a Márton-féle könyvet is megjelöli és megszabja a végzendő anyagot is; a VII. osztályban ezt olvassuk: Német («félévig Márton-nak az a része, hol versek és poeticumok vagynak»).

Ez a rendszertelenség aztán nemcsak a német, hanem a ma-

gyar nyelv tanításában is megvan. A magyar nyelvi tanítás történetével más alkalommal foglalkozunk, ehelyütt csak megemlítjük, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar nyelv-tanok is új és legújabb rendszereket állítanak fel, bár általánosan elfogadták azt a tételt, hogy nem a grammatikából készül és épül föl a nyelv, hanem a nyelvtan célja az, hogy az élő nyelv alapján állítsa össze a szabályokat; a nyelvtanírónak ismernie kell evégből a nyelvszokást és a nyelvben használatos legjobb szójarást. (A magyar nyelv-művelő társaság munkáinak első darabja 1796. 116 oldal.) Hosszas vitatkozások, próbálgatások indultak meg (gondoljunk csak a «Debreczeni Grammatikára»), melyek a XIX. század közepéig tartottak.

A német nyelvtanok ügye mélyebb hullámokat sohasem vetett. Tanítani kellett a németet, mert erre a legfelsőbb helyről rendelet érkezett. Zúgolódtak ellene az első Ratio korában és II. József uralkodása alatt eleget. Révai is haragudott rá:

«Nemzeti iskola! úgy volt a lármája,
Átkozott találmány sok rossznak a fája,
Általa a magyar léssen mind németté
Hazánkat elnyelő kegyetlen németé!»

Féltették tőle, de nemcsak tőle, hanem a magyar nyelvtől is a latint. Büntették azokat, kik az iskolában magyarul beszéltek (hungarizantes). Így éldegélt az iskola sokszor tanárok nélkül, akik pedig voltak, úgy dictálták a lectiót, a diákoknak, mert ez olcsó volt, nem kellett könyveket venni, meg azután az órának is hamarabb vége lett. Fáradt kedélyek, pihenő nemzet szanaszét az egész országban, mikor Mária Terézia meghal. Fia és utódja II. József nevéhez fűződik azután az iskolaügy terén a legtöbb érdem.* Így uralkodása elején (1781) elrendeli, hogy a tanárok a leckét ne diktálják, hanem a főigazgatók és igazgatók kötelességévé teszi, hogy a tanulóifjúságnak tankönyvekkel való ellátásáról gondoskodjanak. A szükséges könyveket a tanulók az egyetemi nyomdánál szerezhetik be, majd később gondoskodtak arról, hogy az iskolák székhelyein is kaphatók legyenek a könyvek. Bécsben tankönyvvizsgáló-bizottságot állít, majd később többfelé az országban, jutalmakat tűz ki jó tankönyvekre; az egyes intézetek részére előírhatja, hogy milyen könyvet használjanak. Szóval száz új oldalról rázta meg a középiskolát, s alig ocsudtak fel egy kissé az álmos szemek, mikor 1784 május 18. a Helytartó Tanács rendelete a német nyelvet hivatalos nyelvvé teszi, mert a magyar nem irodalmi nyelv, a latin pedig nem közkincese az egész nemzetnek. A gimnáziumba csak olya-

* V. ö. Rozsnyói kath. főgimn. ért. 1880—82. Zsolnai kir. gimn. ért. 1889—92. Pozsonyi kir. kath. gimn. 1896.

nok vehetők fel, akik németül írni és olvasni tudnak. Ugyanabban az évben a Helytartó Tanács közli, hogy ajánlatos, hogy a tanárok is tanuljanak németül, hogy a szakirodalomban képezhessék magukat. Ime rövid néhány év alatt mennyire megváltozott Magyarországon a közép-oktatás hivatalos képe. II. József eltörölte a latin és magyar nyelvet, a főigazgatók pedig buzdítják a fiatalságot, hogy: «in lingua Germanica... privato Marte se exerceant.» Betetőzte azután mindezeket az a rendelet, (1786. október 20.), hogy mivel három éve tétetett kötelezővé a német nyelv behozatala, az a tanár, aki nyelvet nem bírja, állásából elbocsátandó. A tanárokról pedig a Helytartó Tanács kimerítő jelentést kér, hogy tudnak-e németül. Ilyen körülmények között egyszerre becses és értékes lett a magyar nyelv. A németet nem nagy kedvvel tanították, mit az a sok rendelet mutat, melyeket a Helytartó Tanács az iskolához intézett. A tanárok inkább magyarul tanítottak, annál is inkább, mert a megyék és városok folyton sürgették a hazai nyelv visszaállítását. II. József halálával lényeges változás a tanítás terén nem állott be. Az 1791—1792. országgyűlés kiküldte a tanügyi bizottságot, mely 1806-ban lett készen munkálataival s kiadta a második Ratio Educationist, mely az elsőhöz képest a tananyag meghatározásában lényegesebb változásokat nem tett; a fő studium maradt továbbra is a latin; kissé több időt fordítottak a magyarra, a németet pedig az új szabálykönyv ajánlja, mint olyan tantárgyat, melyből sok hasznot meríthetni.

Ezután a rövid áttekintés után rátérhetünk a tulajdonképeni tárgyra, hogy minő hatása volt Adelung nyelvtanának a magyarországi nyelvtanirodalomra. Ez okból elsősorban azt kellene keresni, hogy a magyar átdolgozók Adelung nyelvtanai közül melyiket használták: az Auszugot, a Sprachlehrét vagy a Lehrgebäudét. A forrás keresése és annak pontos megjelölése nagyon sok esetben kárbaveszett fáradság, mert az átdolgozó rendszeren megelégszik azzal, hogy Adelungra hivatkozik, anélkül azonban, hogy forrását közelebbről megjelölne. És a forrásnak ilyenén kimutatása semmi különösebb értékkel nem bírna, mert bármelyik változatot használta is az író, egy gondolkodó azonos elveinek hatása alatt áll.

Tárgyalásunkban először a német, azután a magyar nyelvtanokat fogjuk nézni. A magyarországi nyelvtanírók azonban többé-kevésbé megtartják eredetiségüket. Ennek oka az, hogy lehetőleg rövidsége kell törekedniök, mert nem német anyanyelvűeknek írnak és a tanítás könnyebbsége céljából a régi és szokott formákkal nem szakíthattak teljesen. A magyarországi nyelvtanírók inkább a nyelvtanok beosztásában és egyes főbb szabályok szem előtt tartásában követhették Adelungot.

II. Adelung hatása nyelvtanainkban.

Időrendben az első német nyelvtan, melyben Adelung hatásának nyomait látjuk, *Osterlamm Ephraim*: *Institutiones linguae Germanicae in usum Patriae Civium conscriptae*. Posonii 1781. című nyelvtanának a második kiadása, mely 1786-ban Pozsonyban jelent meg. Az első kiadás, melynek az Egyetemi Könyvtárban lévő kéziratát láttam, Gottsched hatása alatt áll. A második kiadásban («editio secunda auctior et correctior») már ismeri Adelungot, kinek Auszugjára utal is. (36. oldal.) Adelung hatására mutat, amit a Schild és Gesicht szók többeséről mond, hogy ezek többese Gesichte és Gesichter, Schilde és Schilder. (34. l., v. ö. Adelung Sprachlehre: zweite Abänderung.) Szintűgy egyezik, amit az *-el*, *-en*, *-er* végű mellénevekről (edel, edl-er); és a halb és a ganz szókról mond. (45. l.) Ez a hatás azonban csak részleges, mert például két részre osztja ugyan nyelvtanát: «ars bene scribendi et loquendi», de a tanulókra való tekintettel első helyen a helyesírást tárgyalja. Elhagyja a prosodiát, de 5 declinatiót vesz fel 6 esettel, viszont azonban Adelungra mutat, hogy rendes és rendhagyó igékről beszél.

Az első magyarországi német nyelvtanító, aki teljesen Adelungot követi, a szász *Marienburg Lukács József*. Könyvének címe: «Grundlinien des Deutschen Styls in seinem ganzen Umfange, das ist, in wie weit Sprachlehre, allgemeine Rhetorik, kleinere schriftliche Aufsätze, welche im gemeinen Leben üblich sind, Redekunst und Dichtkunst darunter begriffen werden. Ein Leitfaden für Lehrende und Lernende.» Leipzig, 1796. A mű négy kötetre oszlik, melyek tartalmuk szerint így oszlanak meg: I. Grundlinien der deutschen Sprachlehre und Rhetorik. II. Anweisung zu kleinern, im gemeinen Leben gewöhnlichen schriftlichen Aufsätzen. III. Redekunst. IV. Dichtkunst. Maga a szerző mondja, hogy könyve csak vázlat («Entwurf») akar lenni, más valaki bővítse ki és tökéletesítse. Forrását megnevezi (Vorr. IX.): «Auszug der deutschen Sprachlehre, grösstentheils aus Adelungs deutscher Sprachlehre, dann eine allgemeine nur vorläufige Bestimmung der Eigenschaften und Arten des Styls ebenfalls aus Adelung».

A nyelvtan felosztásában megtartja a helyes beszédéről és helyes írásról szóló kettős felosztást, az anyag elrendezésében azonban eltéréseket is találunk; így Marienburg a főnév után mindjárt a mellénevet tárgyalja és azután a névmást, míg Adelungnál más a sorrend, ő először beszél a főnév után a számnévről, azután a névmásról és végül a melléknévről. A főnév ragozásában 8 declinatio van 4 esettel, az idegen neveket ragozás szerint

négy csoportba osztja. Az igeragozásban megkülönböztet rendes és rendhagyó igéket, még a paradigma is egyezik (loben.). A helyesírás tárgyalásának sorrendje is egyezik Adelunggal: általános szabályok, betűk és írásjelek.

Az első kötet második részében a retorikát tárgyalja szintén Adelung nyomán, forrásul Adelung: «Über den deutschen Styl. I—II.» Berlin, 1785. c. munkáját, esetleg ennek iskolai célokra készült és megfelelőbb rövidített kiadását: «Lehrbuch der deutschen Schreibart für obere Classen». C. W. Snell. Frankfurt, 1788. c. könyvet használta. Marienburg munkájának ezen fejezete két részre oszlik: I. Allgemeine Eigenschaften des Styles (Adelung első kötete, nála a 98—118. oldal), II. Von den Arten des Styles (Adelung II. kötet, nála a 119—132. oldal). Marienburg nagyon röviden tárgyalja az egyes fejezeteket és megelégszik azzal, hogy a stilisztikai fogalmak rövid definícióját adja. Ez a kis szárnypróbálgatás azért is érdekes, mert ez az egyetlen munka, Révainak egy töredékes kéziratán kívül, mely Adelung stilisztikáját tárgyalja. Marienburg munkájának második kötete inkább hasznossági szempontból készült, az életben előforduló különféle iratokról szól, a levelek különféle nemeiről, a végrendeletéről, stb.; végül a harmadik kötetben teljesen követve Adelungot, hosszasan foglalkozik a beszéddel; a IV. kötet a verstant tárgyalja.

1804-ben jelent meg Löcsén Nits Dániel sárospataki tanár munkája: «Német grammatika Adelung szerint, egy Olvasó könyvel együtt». Mint a szerző az előszóban mondja, a sárospataki kollégium megbízásából egy jó német nyelvtant akar a magyar ifjúság kezébe adni, s ezért olyan munkát keresett, melyre támaszkodhatnék: «Nem volt szükség sokáig azután járni, melyik Grammatika-Írótt vegyem fel a követésre, mivel a' Németek közt Adelungnál nints jobb és tökéletesebb». (IV. oldal.) Hogy azonban minél tökéletesebb legyen munkája, más nyelvtanokat is elolvasott, Farkasét, Kratzerét és Mártonékét, sőt a latin és görög nyelvtanokat is, Laskaris és Katiforus könyveivel együtt. Megtartja könyvében: «a Deák Nevezeteket azokon az okokonn, a' mellyeken Ádelung és mások is megtartották». (VI. oldal.)

A nyelvtan elrendezését Adelungtól veszi: I. A' német Beszéd módjáról, II. A' Helyes-Írásról. Könyvének az elején az egész nyelvtan rövid ismertetését adja és az anyagot is felsorolja. Szólni fog: «azokról a' regulákról, mellyek szerint először a' Német szók közönségesen formáltassanak, egyszer'smind mint kellessen azokat ki-mondani és olvasni: továbbá miképpen keljen azokat hajtogatni vagy declinálni: a' Syntaxis szerint öszveszerkeszteni vagy öszve-kötni, és

vége miképen kell azokat leírni. Ezeknek a' Réguláknak foglalaltját nevezi a' Németek közönséges Grammatika írója Adelung Grammatikának, akit mi mindenekben követni fogunk». A nyelvtan beosztása Adelungé, a mondattant a helyesírás előtt tárgyalja, a praepositiók könnyebb megtanulása céljából idézi Adelung könyvéből ezt a kis verset, melyet akkor szerteszt használta:

«*Durch dich ist die Welt mir schön, ohne dich würd' ich sie hassen,
Für dich leb' ich ganz allein, um dich will ich gern erblassen,
Gegen dich soll kein Verleumder ungestraft sich je vergeh'n,
Wider dich kein Feind sich waffnen; ich will dir zur Seite steh'n.*»

A főnévragozásban már nem Adelung követője, mert 5 formát különböztet meg 6 esettel, holott említi, hogy «Ádelung a' Decl. 8 formáit adja». Könyvéhez szótárt és olvasókönyvet is csatol, hogy a tanuló ifjúságnak könnyebbségére legyen. Beszél a Hochdeutsch dialektusról, mint a német irodalmi nyelvről. Adelung könyvei közül az Auszugnak egy későbbi kiadását használhatta, legalább erre mutatnak bizonyos eltérések. Nagy hatással volt még rá Márton József könyve is, pl. a főnévragozásról szóló fejezetet innét meríti (v. ö. Márton: Gram. 17.).

Ezután foglalkoznunk kell a XVIII. század végén és a XIX. elején élt egyik legszorgalmasabb és legnépszerűbb nyelvtaníróval Márton Józseffel, kinek munkája 1799-ben jelent meg: «Német Grammatika, ahozvaló gyakorlásokkal, német olvasókönyvvel és szókönyvvel együtt». (1856-ig 19 kiadást ért meg ez a könyv.)

Ez a könyv, melynek szerzője «A' Bétsi Universitásban a' Magyar Nyelvnek és Literaturának Professzora» volt, megjelenése után csakhamar nagyon elterjedt, és leghasználtabb iskolakönyvünk lett. Köszönte pedig e nagy népszerűségét könnyű és áttekinthető voltának, főleg pedig olvasmányainak, melyeket a szerző úgy válogatott össze, hogy könyvének ez a része messze kimagaslik kora nyelvtanai közül. Ennek köszönheti azután, hogy az ország majd minden iskolájában használták, sőt a hivatalos tantervek is előírják.

Az első kiadás Márton Istvánnak, a szerző «legjobb testvérjének» van ajánlva, és Márton István nyelvtanának átdolgozása. Azonban az az eltérés van a kettő között, hogy Márton József, bár megtartja az öt deklinatiót, de már csak négy esetet vesz fel, «mert az ötödik mindenkor úgy van mint az első, 6-ik Ejtés pedig a' Németben nints, valamint ez a' Magyar Nyelvben sints». Márton ismerte Adelungot, erre mutat a negyedik eset, továbbá azon megjegyzése, melyet az előszóban tesz, hogy t. i. a német nyelvet nem szabad a latin szerint tanítani. A főnév ragozásánál így ír: «A' német Nyelvben lehet Nyoltz, lehet Ötféle Ejtegetést is felvenni. Nyoltz félére osztani

Adelung szerint a' született Németre nézve jobb lehet. Nyelvtanának külső elrendezése még a régi nyelvtanok ötös beosztása, viszont azonban a szabályokban Adelungra vall, amit az *-el*, *-en*, *-er* végű mellénevekről mond (30. old.), edel, der ed-le; vannak rendes és rendhagyó igéi, paradigma: loben (u. a. Ad.). Márton teljesen ismeri könyvének becsét és ennek egyik főérdemét abban látja, hogy a német nyelvet a mi nyelvünkhöz akarta alkalmazni a tanítás könnyebbségéért, s ebben úttörő munkát tulajdonít magának, hogy saját szavait használjuk: «jeget tört».

A második kiadás lényegesebb változáson nem ment át, mindössze elhagyta a sok szabályt és^h ezáltal világosabbá tette.

Több és lényegesebb változást szenvedett a harmadik kiadás (1810.), mely Pálffy Ferdinándnak van ajánlva és Bécsben jelent meg. Az előszóban azt mondja a szerző: «A' Grammatika most sokkal bővebb, 's e' mellett a' Regulák is tudományos meghatározással lévén előadva, reményilem, hogy a' Tanulót tzeljára hiven elvezetik.» Ebben a kiadásban kezd először magyarnyelvű nyelvtani terminológiát adni. A névragozásban csak négy declinatiót vesz fel, az ötödiket a másodikba sorolja. Ebben a kiadásban találkozunk először nyelvtani irodalmunkban azzal a felfogással, hogy az egyik nyelvet nem lehet a másik kaptafájára ütni, mint ezt a régi grammatikusok tették s nyilván Adelungra céloz, mikor azt mondja, hogy ezektől a reminiscentiáktól csak most kezd megszabadulni a nyelvészet «az Ablativust a' Német nyelv Grammatikáiból tsak mintegy 20 esztendő óta hagyhatták ki.» (12 oldal. előszó.) A nyelvtan elrendezése megmaradt a réginek. A helyesírásról szóló fejezetet egészen Adelungból veszi. Összehasonlítás céljából álljon e helyütt egy fejezet. (Márton: 3—4. oldal, Adelungs Sprachlehre, első kiadás 586—87.) «Mennél pallérozottabb valamelly nyelv, annál meghatározottabb Reguláival bír a' helyesírásnak,» s bár, — mint folytatja, — a német egyike a legtökéletesebb nyelveknek, helyesírása még sem egységes, «sőt inkább tudjuk, hogy még a' nevezetesebb Grammatikusok sem egyezhetnek meg sokakban egymással. Mindazáltal a' Tudósok többnyire Adelungot követik. Ezen nevezetes Német Nyelvvizsgálónak tudományja szerint a' következő közönséges Regulákra kell mindenek felett figyelmeznünk:

1. Kövessük az írásban a' jól és tisztán beszélő Németek kimondását, p. o. ezeket Pulver, szerpor; tausend, ezer; ne írjuk így a' mint néhol a' köznép mondja: Pulfer, taussend.

1. Die Art zu schreiben muss nach der allgemeinen besten Aussprache bestimmt werden, nicht nach der Aussprache der Provinzen...

2. Vigyázzunk az írásban a szónak származására: írjuk tehát Ärmel (ettől Arm, kar) ruha ujsa.

2. Man beobachte die erweisliche nächste Abstammung . . .

3. Kövessük az írásban a' közönséges és a' legjobb Német Iróktól felvett írás módját.

3. In anderen Fällen entscheidet der Sprachgebrauch.

Gyanítani lehet Adelung hatását a melléknévi jelző ragozásáról szóló fejezetben. Márton nyelvtanának többi kiadása nagyjában megegyezik az eddig mondottakkal; lényeges eltéréseket egy kiadója sem vitt a nyelvtanba, legföllebb az olvasmányok közt találunk módosításokat.

Márton nyelvtana után időrendben *Husz János Sámuel* merényi (Szepesm.) ev. lelkésznek: «A' született Magyarok' számára egészen új, 's egyszersmint a' tanulást különösen könnyebbitő mód szerint kidolgozott Rövid német Grammatika, vagyis a' Német nyelvnek öt. hólnapok alatt való megértésére, azon való helyes beszéllésére, 's írására vezető útmutatás», című 1818-ban megjelent könyve következik. Maga a szerző mondja, hogy a regulákat Osterlamm, Márton és Adelung nyelvtanaiból vette és hogy a mondattant, melyet e rövid nyelvtanból kihagyott, kiadandó nagy nyelvtanának második kötetében «az Adelung törvény regulái szerént» fogja tárgyalni. Ezen nyelvtan két szempontból érdekel bennünket. Az egyik az, hogy a nyelvtan berendezése lényegesen eltér azon írótól, kiket forrásaiul megnevez. Az eltérés abban áll, hogy az igeragozást rögtön a betűkről szóló fejezet után tárgyalja. Ennek a berendezésnek pædagógiai oka van: «mert azoknak, a' kik még semmi nyelvet nem tanultak, mesterségesen sokkal több nehézséget rakna az ember mindjárt a' kezdetiben elejekbe, mintha őket az igékkel kezdené tanítani.» Tehát a tanulás megkönnyítésére törekszik, ezen a módon s könyvének legnagyobb részét tényleg az igeragozás foglalja el, kezdi a segédigékkel, s tömegesen ragozza az ilyen alakokat: hogy nékem lejénd könyvem, hogy nékem lejéndenek könyveim; beszél tovább rendtartó és rendetlen igékről.

A főnév-ragozásban öt decl. és hat eset van nála. Amennyire érdekes az igeragozás ilyen bő tárgyalásával kezdett újítása, annyira hátrányos is, mert nyelvtanában egyébnek hely nem jut. Érdekes azonban nyelvtanának előszava, melyben hivatkozik egy nagy két-kötetes kézirati munkájára, melyet nem adott még ki, lévén ismeretlen író s kiadását attól teszi függővé, hogy milyen fogadtatásban részesül ezen nyelvtana. Hogy ezen bővebb nyelvtana valaha megjelent volna, arról nincs tudomásunk. Ebben a kiadandó könyvben lettek volna «az öszverakás tudományának» szabályai. Kiadott kis nyelvtanához olvasó- és szókönyvet csatol.

1821-ben jelent meg *Wölfel Samuel*: Compendium Grammaticae et Syntaxis Germanicae . . . conscripsit in usum juventutis scho-
lasticæ aliorumque, qui linguam germanicam notam sibi reddere
cupiunt, Samuel Wölfel, Pesthini, 1821. Wölfel Lipcséből jött 1798 ban,
hol a «frei Schule» tanára volt. (Schulze: Geschichte der Leipziger
Un. 1802.) Könyvét azoknak készíti, akik a német nyelvet meg akar-
ják tanulni. «His adeoque in gratiam, compendium hocce duce cele-
berrimo Adelungio conscriptum, et typis excusum est. Maxime ne-
cessaria auctor breviter et lucide proferre studuit; complura autem
minus essentialia exmittere debuit debita ratione illorum habita, qui
tantis facultatibus provisi haud sunt, ut majori pretio adminicula
studendi sibi procurare possent . . . Forrásul valószínűleg Adelung
Auszugját használta; esetleg lehetséges, hogy mint német ember
ismerte Adelung könyvének latin fordítását, de hogy használta-e, el-
dönteni nem lehet. Wölfel eme könyve egyike Adelung leghívebb
követőinek, sőt azt mondhatnók, hogy Adelung nyelvtanának magyar-
országi kiadója, mindenben Adelung után halad annyira, hogy az
egyezés még a példákban is kimutatható. Könyve végén olvasmá-
nyokat ad, ezek után pedig azon intézeteket sorolja fel, melyek
könyvére előfizettek: az eperjesi, pozsonyi és selmeczi kollégiumok.
Hogy a könyvet tanították is, arra adataim nincsenek, bár ezen isko-
lák történetében utána néztem. E helyütt nem mulasztatom el,
hogy egy szomorú tényt ne említsek. S ez a mi középkutatásunk
történetének hiányossága. Az egyes intézetek monográfiájában az
iskola belső életére vonatkozólag alig találunk valamit.

Ami már most a magyar nyelvtanokat illeti, Adelung hatását,
egy két frót leszámítva, nem mutathatjuk ki. Bár a XVIII. század
végén és a XIX. század elején a magyar nyelvújítás át meg át van
szöve Adelung nevével és elveivel, mégis ez a mozgalom sok ideig
csak néhányak között élt, elterjedni és általánossá válni a nemzetben
nem tudott. Kazinczy és társai első sorban a magyar irodalmi nyelv, —
Schriftsprache — megalkotására törekedtek, s a nyelvtant teljesen
mellőzték. Bár Kazinczy Révairól elismeri, hogy nagy tudós, «ő a
magyar Varro, Quintilian és Adelung» (Lev. 1808. jan. 5.), de még
vele szemben is hangoztatja «Zwischen die Strenge der Regel, und
der Vagitaet des Sprachgebrauchs tritt Etymologie, Analogie, Eupho-
nie, és amit még kevesen ismernek, pedig Adelung is nagyon
ajánlja, — *Geschmack*.» (Lev. VII. 145—146.) Ilyen viszonyok között,
mikor a nemzet legtanultabb és leginkább haladni vágyó része prog-
ramjából a hazai nyelv tanítását teljesen kiküszöböli, az iskolákban
a magyar nyelv tanítása bizony szomorú állapotban volt. Az újítás
ezen a téren nagyon sok nehézségbe ütközött. A tanítás nyelve a

latin volt, a magyart is latinul tanulták és mi sem volt természetesebb, hogy a régi nyelvtanok elrendezését és beosztását megtartották, mert hiszen ez ellen véteni egyenlő lett volna sérelmet ejteni a magyar nemzet legféltettebb kincsén — a latin nyelven. Így haladt egymás mellett, de kellő távolságban egymástól a nyelvújítás és az iskola hosszú ideig.

Szent-Páli István (*Grammatica hungarica... 1795. Cibinii.*) tud már arról, hogy négy esetet is vesznek fel a névragozásban, de azt mondja, hogy ez helytelen, mert a latinban hat eset van. (Előszó XI.) Már *Vályi András* (*Fundamenta linguam Ungaricam practice docendi et discendi. 1792. Pesthini.*) a névragozásban négy esetet vesz fel. *Szaller György* (*Ungarische Sprachlehre, lateinisch und deutsch erklärt. 1793. Pozsony.*) ismeri Gottschedet és Adelungot is, ezt mutatja az első lap: «A' magyar úgy ír, a' mint beszél, és viszontag úgy beszél, a' mint ír.» (Schreib' wie du sprichst, und sprich wie du schreibst.) Egyben felszólítja a tanítókat, hogy küldjenek neki nyelvtanokat kijavítás végett, mert tökéletes nyelvtanunk még nincs: «így lesz nemsokára egy Gottschedünk, ki után azonnal születik Adelung is,» de ő még egyik sem akar lenni. Könyvét beküldte a tankönyvvizsgáló bizottságnak is engedélyezés végett, de a Helytartó Tanács «több rendbéli hibái miatt» nem engedélyezte a könyvet.

A tanügyi kormányzat az 1793. évben egy alkalmas magyar könyvről gondoskodik, és megállapítja ennek főbb elveit: népszerű nyelven legyen írva, egyszerű, könnyen érthető mondatokat, párbeszédet, meséket, elbeszéléseket, leveleket s más efféle műfajokat tartalmazzon a nyelvtani szabályok és a beszéd gyakorlására, hogy ezáltal minden más könyvet feleslegessé tegyen. (*Füg. r. 1793. szept. 23. Budapesti piarista gimn. ért. 1894.*) Ezen rendelet azonban a tanításba a kívánt egységességet nem hozta be, mert a beküldött könyveken mindig akadott kifogásolni való, másként a használhatóság megítélése nagyon hosszú időt vett igénybe. Az iskolákban pedig ezalatt tanítottak, hol így, hol amúgy, de mindenütt máskép. Arra is van adatunk, hogy a pozsonyi gimnáziumban 1804-ben Szabó Ferencz Révai Antiquitatesének adatait a nyelvtani tanítás körébe vonta. (Schönvitzky: A pozsonyi kir. gimn. tört. Függ. 517—519.) Majd pedig kiütött a nagy harc Révai és Versegly között, mikor az egész ország két pártra szakadt. Révai szanaszét bíralt és csapkodott s kikelt a Debreczeni Grammatika ellen, Debreczen előtte «a' nagy parázna Babilon», (Kazinczy lev. IV. 42.), Versegly a: «Szolnoki Nyelvrontó.» (u. o.) Ilyen viszonyok között, mikor az összhang a két legnagyobb tudós közt nem volt meg, Révai a régiséget, Versegly az élő nyelvet, a nagy dilettáns

Kazinczy pedig az írói nyelvet akarta föltétlen tekintélyre emelni, s bár e csatározásokból a nyelv diadalmasan és megtisztulva került ki, ezen egyenetlenségeknek a tanításra volt káros hatásuk. Ezen áldatlan állapotoknak aztán végetvetett a Helytartó Tanács, mikor 1814. jan. 31-én 25,342. számú rendeletével felszólította Verseghyt, hogy írjon iskolai használatra egy nyelvtant, mely el is készült négy év múlva 1818-ban (Verseghy: Magyar Gram.)

A legkorábbi munka, mely tartalmánál fogva ide tartozik és nagy részében Adelung hatása alatt áll *Nagy György*; «*Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre. Wien, 1793.*» Ez a könyv pædagogiai szempontból nem érdekes, mert tanítási célokra nem alkalmas és nem is tanították. Inkább tartalma érdekes, mert valóságos enciklopédiája a kora nyelvfilozófiai törekvéseinek, de nagyon logikátlan és rendszertelen. Forrásul használta Gottsched, Fulda, Meiner és Adelung munkáit, és éppen ezért bajos munkáját egy szempontból kutatás tárgyává tenni. Munkája egy teoretikus és egy praktikus részre oszlik. Bennünket csak a teoretikus rész érdekel, mely teljesen Adelung nyomán készült. Könyvének tartalmát ő maga mondja: «*Der ungarischen Sprachlehre theoretischer Theil handelt von der Fertigkeit richtig zu reden, zu schreiben, jeder Sylbe den gehörigen Ton zu geben, die Wörter richtig abzuteilen, abzuändern, abzuwandeln, um diese zu einer zusammenhängenden Rede zu verbinden; folglich zeigt sie die Orthologie oder Rechtsprechung, Orthographie oder Rechtschreibung, Prosodie oder die Tonmessung, Etymologie oder Wortforschung. und den Syntax, oder den Redesatz.*» (Vorr. VII.) A helyesírást Nagy könyve mindjárt a hangok után tárgyalja. Átveszi Adelungból a terminológiát: Nennwort, sächlich, Redesatz, der (1) Syntax.

Pædagogiai értéke Nagy munkájának semmi sincs, nyelvészeti is nagyon kevés. Nagyon röviden mégis foglalkozunk a könyv tartalmával, mert dolgozatunk körébe tartozik. Nagy minden fejezetet négy részre oszt: 1. Erklärungen, 2. Grundsätze, 3. Regeln, 4. Anmerkungen. Az első és a második rész rövid axiómaszerű definitiók gyűjteménye, melyeknek jellemző tulajdonsága, hogy a végükön ott található ez a megjegyzés: aber nicht umgekehrt. Ilyenformán: «*Alle Begriffe sind Gedanken, aber nicht umgekehrt.*» (21. old.) A harmadik rész rövid szabályokat ad: «*Kein selbstständiges Ding ist ein unselbstständiges.*» (54.) A negyedik pont röviden összefoglalja, amit a három első mondott ilyenformán: «*Also ist kein Hauptnennwort ein unselbstständiges Ding.*»

Könyvének legnagyobb része teljesen Adelung után készült, olyannyira, hogy ahol ő egyes fejezeteket nem tárgyal bővebben, egy-

szerűen utal Adelung Lehrgebäudejára, így 34. old. kétszer is, 38. 46. stb. oldalakon. Egyes mondatokat szóról-szóra átvesz: «Sprechen heisst im engern Verstande seine Gedanken durch vernehmliche Worte ausdrücken».

Adelung felosztását az egytagu szók alkatrészeiről áthozza a magyarba. Az egytagú szók Adelung és Nagy szerint a következőképen alakultak:

1. Egy főhang (Hauptlaut) és egy mellékhang (Hülflaut): *ob, ag, id*, — *be, ga, di* (gyökérszók) vagy ezekhez járul még egy főhang: *abl-, agv-* (puszta gyökérszó).

2. Két főhang és egy mellékhang a középen: *bab, red, fal*.

3. Két főhang a szó elején vagy végén és egy mellékhang *préda, drága*, — *nyárs, gond*. (Ezek a teljes gyökérszók.)

Egy kis füzetéről kell itt röviden említést tenni: Próbátétel a magyar nyelv természeti alkotásából a szegedi Lyezeomban. 1821. Bálinth Antal. Mindössze nyolc rövid oldalon «Állítások» cím alatt rövidke szabályokat ad a magyar nyelvre vonatkozólag. Összesen 24 ilyen állítása van, melyek közül az első négyben azt fejtegeti, hogy a «Latány» nyelv helyébe a magyart kell tenni. Ezt a kiskönyvecset sem használták az iskolában, a szerző inkább a nyelvtanítóknak akart útmutatást adni, közölvén egy nyelvtankönyvnek a tervezetét. A nyelvet az ember maga találta fel, még pedig a természeti hang utánzása által. A nyelv természeti alkotását teszi ama tulajdonsága, mely szerint a hangokat ejtjük, a szókat képezzük, hajlíjtuk és a beszédben elhelyezzük. A nyelvet az egy társaságban élő emberek szokása fejleszti és ez a szokás sem állandó, néhol finomul, másutt marad változatlanul. Az írók nagyon sokat segíthetnek a nyelvszokáson, de mégsem ők a nyelvhelyességnek a főbírái. Minden nyelvnek végső elemeit egyes hangokra oszthatjuk.

Ez röviden eme könyvecske tartalma, s bár nem tulajdonképeni tankönyv, érdekel mégis annyiban, hogy alapul akar szolgálni egy irandó tankönyvhöz.

Szólanunk kell végül a magyar nyelvtanirodalom egyik legtehetségesebb alakjáról *Verseghy Ferencről*. Nyelvészeti működése sokkal nagyobb hatású és tartósabb is volt, mint Révaié; egész nyelvészeti iskolát alapít, mely eleinte tudtán és akaratán kívül, később pedig beleegyezésével vallotta mesterének. Összehasonlítva a két nagy grammatikust, látjuk, hogy Verseghy sokkal nagyobb olvasottságú és műveltségű tudós, de kevés benne az eredetiség, míg Révai főerőssége éppen ebben van. Verseghy olvasmányaiából és tanulmányaiából indul ki rendszerének megalkotásánál, Révai a nyelvet vizsgálja először. Verseghy azt hirdeti, hogy erőszakosan belenyulni a nyelv életébe nem

szabad. Ő a nyelvet, mint egy élő és folyton fejlődő organizmust tekinti, mely nem ismeri a megállapodást, változik, de csak azokkal együtt, akik élnek vele, akik beszélnek. Ellentétbe jutott Révaival, aki szerinte ezt a fejlődést meg akarta állítani vagy legalább is visszafelé terelni; de szembehelyezkedett Kazinczyval is, aki viszont siettetni akarta ezt a fejlődést. Révai a régiség erejével akart hatni, a nyelv történeti fejlődését hirdette, ő a jövődő korak tudósa és útmutatója volt, saját kortársai nem értették, tehát nem is méltányolták. Kazinczy az írók és «istenfiak» köztársaságára mutatott, mint egyedül helyes bíróra, Verseggy sem az egyiket sem a másikat nem fogadja el, szerinte maga az ország népe az irányadó, annak beszédje után kell igazodni. Ott készítik a nyelvet, melyet az írónak csak gyúrnia, finomítania, szabad.

Verseggy az egyetlen nyelvész, akire méltán rámondhatjuk, hogy ő a «magyar Adelung». Működése és elvei teljesen megegyeznek Adelungéival. Itt azonban egy pontra figyelünk kell. Bármennyire Adelung közvetlen hatása alatt állott is Verseggy, az tisztán Verseggy érdeme, hogy a XIX. század elején az ország figyelmét a helyes irányba terelte és kimondta a természetes fejlődés szükséges voltát a nyelvben, és a népnyelv nagy fontosságát. Erre a két momentumra Verseggy működésének megítélésénél eddig vajmi kevés gondot fordítottak a kutatók.

Verseggyt 1795-ben a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétel miatt elfogták, s ezóta hosszú időt töltött a börtönökben. 1797-ben Brünnbe kerül, s mint jó magaviseletű fogoly kap tintát és könyveket, s elkezd dolgozni; sőt állítólag itt a Neue Ungarische Sprachlehre egészen és a Tiszta Magyarság fele már készen volt. (Levele Kazinczyhoz 1803. nov. 29.) Erre biztos adataink nincsenek, de tekintve, hogy már 1793-ban megjelent egy rövid, de alapos munkája a Proludium, és Révai támadását Proludiuma ellen 1795-ben még olvasta, valószínűnek látszik, hogy Révai támadásának visszaverésére a fogságban dolgozta ki eme két munkáját. Arról Kazinczy is tud, (Lev. II: 421.) hogy Verseggy «Lexikont és Grammatikát dolgozott fogságában», azonban megmondja neki, hogy a nyelvtannak haszna nincs, mivel azzal a nyelvet úgyse lehet megkötni. Tudta ezt Verseggy, de az írók tekintélyét sem fogadta el, hanem az élő és a beszélt nyelvre appellál. Ezért van az a néma és hosszú harc a két férfiú között, bár Verseggyhez jóval közelebb áll Kazinczy a nyelvről való fölfogásában, mint Révaihoz.

Verseggy főbb művei a következők:

Proludium in institutiones Linguae Hungaricae. 1793. Jel.: Prol. Neuverfasste Ungarische Sprachlehre. 1805. Jel.: Sprachl.

Tiszta Magyarság. 1805. Jel.: Magy.

Ungarische Sprachlehre, zum Gebrauche der ersten Lateinischen und Nationalschulen. 1817. Jel.: U. Sprachl.

Magyar Ortográfia, avvagy írástudomány, 1816. Jel.: Ort.

Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány. 1818. Jel.: Gram.

A Filozófiának talpigazságaira épített Felelet. 1818. Jel.: Fel.

Ezekből a munkákból fogjuk mi Verseghe rendszerét fölépíteni, de meg kell jegyeznünk, hogy bár, mint maga több helyütt említi, forrásmunkául Adelung nyelvtanát használja, mégsem követi őt «serviliter», hanem szabadon (libere). (Prol. 83). Révai nyelvtanára Verseghe két munkával válaszolt, egyik volt a Neuverfasste ung. Sprachlehre, a másik a Tiszta Magyarság. (1805). A Sprachlehre előszavában azt mondja: «Mir aus diesem Gewirre einen sichern Ausweg zu bahnen, unternahm ich es, nach Adelungs Anweisung der ungarischen Analogie nachzuspüren», és az élőnyelv alapján építve fel a maga rendszerét, igyekszik Révai elveit czáfolni. Adelung nyomán azután egy nagy összefoglaló nyelvészeti munkát is írt: *Analyticae Institutiones linguae Hungaricae*. 1816.

Verseghe a nyelvtan céljával teljesen tisztában van: «A nyelvtudomány, mely Grammaticának is nevezetik, azon szabályoknak a gyűjteményéből áll, melyek arra tanítanak meg bennünket, hogy hogyan kell magyarul tisztán beszélnünk és írunk». (Ort. Beo.) Nyelvtanának külső berendezése elüt Adelungétól, amennyiben két nagy részből áll, I. Szónyomozás (etymologia), II. Szókötés (syntaxis), azonban ezen belül teljesen Adelung elveit találjuk természetesen alkalmazva a magyar nyelvhez. Verseghe a magyar nyelvtanok hibájául rója fel, hogy nem tudnak a latin nyelvtanok hatása alól megszabadulni. A helyesírásban három rövidke szabályt ad, melyeket a magyar nyelvben követnünk kell: 1. «Valahány cikkelyezett hang találtatik valamely nyelvben, szintannyi betűi legyenek, melyek e hangokat jelentsék. 2. Egy és ugyanazon betűvel soha sem kell két vagy többféle cikkelyezett hangot jelenteni. 3. Amint tisztán és csinosan ejtjük a beszédet, úgy írjuk is (Gram.: 42—45.)» A szavak közt vannak egyszerű szavai, formált gyökérszavai, melyek a szóképzők segítségével alakultak, azután származék és összetett szavai. A névszók ragozásában négy osztályt vesz fel, hat esettel. (A Proludiumban 19 declinatio van.) Külön veszi a határozó ragokat és úgy tárgyalja őket, hogy a tanuló a ragok nagy számától meg ne ijedjen. Fölveszi példának a tagszót és így ragozza:

Határozó	a tagig
Okmutató	a tagért
Segítő	a taggal

Helyezettő	a tagban
Beható	a tagba
Kiható	a tagból
Felható	a tagra
Leható	a tagról
Melléklő	a tagnál
Közéltő	a taghoz
Állapító	a tagon.

A jegyzetben megjegyzi: «Proludiumomban valaha az -nkint, -ul, -ül, valamint a -stül, -stől szótagokat is a névragasztékok közé tettem, de hibásan. A ragaszték csak az, mely maga előtt az az vagy a névmutatót megszenvedi, s mindennemű névhez illik.» (Gram. 125—130.).

Verseghy nyelvészeti és nyelvtani működése óriási hatással volt nemcsak kortársaira, hanem az utódokra is. Hatásának okát pedig abban kell keresnünk, hogy Révai és Kazinczy végletei közt Verseghy volt az, aki a helyes középúton haladt. Hogy nyelvtanait teljesen megtudjuk érteni, nyelvészetét kell egy kissé szemügyre vennünk.

A nyelvben a fő törvényadó a szokás, mely «indubitata legis vim habet», (Prol.: 75.) s utána következnek az analogia, etymologia és euphonia. (Prol.: 80.) Az íróknak gyülekezete az élő nyelvnek birája nem lehet (Gram.: 16.) Verseghy munkásságának első éveiben (Prol.) a tiszavidéki nyelvjárás kiemelését vitatta, sőt később is a Magyar Agglájában így ír: «Ha ők Magyarok, Magyar vagyok én is; ha ők úgy beszélnek, mint vármegyéik, én is úgy beszéllek mint születésem helyének külső Szolnoknak, mint Jászságnak és Kúnságnak, s mint Debreczenben környékében szólnak.» Azonban beismeri, (Magy.: 21.), hogy ebben a kérdésben sokat tévedett gyarló ember létére. Azonban most már hol keressük azt a nyelvet, melyet tanítani kell, s melyet ő «tisza» nyelvnek nevez. Gram.: 2—3.) A tiszta nyelvet az analógia segélyével tudjuk megtalálni. A Proludiumban azt tanítja, hogy a szokás a fő törvényadó, de már a Tiszta Magyarságban (11. old.), később pedig (Gram.: 45.) így szól: «A tőlem kidolgozott Magyar Nyelvtudományt nem a könyvszerzőknek tétovázó tekinteteire, sem az Országnak többféle részeiben uralkodó különféle szóejtésekre, vagy akárminémű rideg szokásokra, hanem az etymológiának törvényeire építettem.» Ha valamely nyelvjárás az analógia törvényeit hiven megtartja, akkor azt a többi között helyesnek kell tartani.

Ezek Verseghy főbb elvei, melyeket ő bátran hirdet, s melyekre

büszke is: «Minek kívánják azt tőlem, hogy én az ő rideg és önnön magokkal ellenkező szokásaiknak vagy éppen kényneiknek teményezzek, s ez által magamot olly embernek lenni mutassam, ki a harminc esztendeig nyomozott, feltalált és megösmert igazságokat elárullya.» (Fel.: 117.).

1814-ben január 31-én a Helytartó Tanács fölszólította Verseghyt egy nyelvtan írására. Ekkor írta ő a: «Magyar Grammatika, avvagy Nyelvtudomány, mellyben a Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek.» Budánn, 1818. Könyvét sokáig használták, míg aztán új irányok érvényesültek a nyelvtanban és feledtették őt is.

Adelung működése teljesen nem maradt mégsem hatás nélkül, mai nyelvtaninkban is sok rész van, mely tőle származik. Vessünk csak egy pillantást mai nyelvtanaink elrendezésére:

Hangtan, Szótan, Mondattan, Helyesírás.

Dr. VELLEDEITS LAJOS.

A MODERN FÖLDRAJZ IRÁNYA, CÉLJA ÉS A MAGYAR KÖZÉPISKOLÁK FÖLDRAJZ-OKTATÁSÁNAK REFORMJA.

Az Országos Közegészségi Egyesületi Iskolaorvosok és Egészségtanárok szakbizottságában tartott előadás.

(Második, befejező közlemény.)

Három szempont tehát az, mely a földrajz tanításnak kiterjesztését és kimélyítését ellenmondást nem tűrő határozottsággal követeli.

1. A gyakorlati élet minden ágában nélkülözhetetlen.

2. Az összes tudományok felett áttekintést nyújt és azokat természetes kapcsolatba hozza.

3. A legnemesebb humanizmust, igazi meggyőződésen alapuló emberszeretetet és ezzel az erkölcsösséget minden tudománynál jobban felébreszti.

A földrajzi oktatást tehát komolyabban kell venni. Nem csak a felejtő gyermeknek, de a serdülő ifjúnak is tanítanunk kell; az összes osztályokon végig kell húzódnia. Az alsóbb osztályokban a legelemibb fogalmak s a legszükségesebb topografiai ismeretek tanítandók. A felsőbb osztályokban az ismeretek lényegesen kibővítenők, természeti törvények és történelmi igazságok segítségével egymással okozatos összefüggésbe hozandók.